

Let's now return to the question of whether the authoress managed to fulfil the aims she assigned herself (see the second paragraph of this review). To my opinion, yes. First of all, she collected and systematised the vast material on a scale unprecedented in Hungarian Early Christian archaeology. Secondly, she undertook scrutinising analyses of all sites and finds, managing to set basically acceptable standards of classification and a critical assesment of their nature in terms of Christianity. Not everybody will unconditionally agree with each and every of authoress' hypotheses, determinations and conclusions, but they are not to be ignored. All her opinions are stated clearly and with a substantial argumentation, particularly when it comes to brave questioning of the widely accepted, but never verified, "facts". As already mentioned, this book is provocative in the best meaning of this word and will become a fundamental work of reference for everyone who wants to gain a detailed knowledge and understanding of the facts of Early Christianity in northern Pannonia.

Branka Migotti

* * * * *

CHRISTENTUM IN PANNONIEN IM ERSTEN JAHRTAUSEND. *Internationale Tagung im Balaton Museum in Keszthely vom 6. bis 9. November 2000, Zalai Múzeum, 11, Zalaegerszeg, 2002., 300 stranica, crno-bijele fotografije, crteži i karte.*

U sklopu obilježavanja tisućobljetnice mađarske države godine 2000. Muzej Balaton u Keszthelyu i Donjoaustrijski pokrajinski muzej (Niederösterreichische Landesmuseum) u St Pöltnu upriličili su međunarodni arheološki skup pod gornjim naslovom, uz sudjelovanje 22 stručnjaka iz Austrije, Hrvatske, Irske, Mađarske i Slovenije. Rukopisi su tiskani dvije godine poslije, u godišnjaku Zalai Múzeum u Zalaegerszegu.

Rajko Bratož, *Der Bischof Victorinus und die Kirchengemeinde von Poetovio (2. Hälfte des 3. Jahrhunderts)* (7-20). Autor razmatra tekstove petovijskog biskupa i mučenika Viktorina iz 2. polovice 3. st., prvog panonskog kršćanskog pisca i jednog među rijetkima u čitavome Podunavlju. Izabrani su oni elementi Viktorinova djela iz kojih se dadu iščitati podatci o organizacijskim, te materijalnim i duhovnim vidovima života petovijske kršćanske zajednice: vrijeme uspostave i okruženje u kojem je nastala; veličina, društveni sastav te etnička i jezična pripadnost članova; liturgijski i drugi utjecaji iz različitih kršćanskih sredina, osobito sirijske i maloazijske; prežitci poganskih štovanja, osobito mitraičkog i solarnog; društveno-političko ozračje obilježeno zebnjom od progona, neimaštine i ratnih nedaća; moralne vrijednosti koje su se najviše njegovale.

Mihály Nagy, *Typological Considerations on Christian Funerary Buildings in Pannonia* (21-30, 5 slika, 4 dijagramske tablice). Autor izlaže zamršena tipološko-metrička razmatranja,

temeljena na metričkim vrijednostima različitih građevinskih elemenata (debljina zidova, veličina građevina i pojedinih njihovih dijelova) u kombinaciji s neoplatoničkom simbolikom brojeva. Na toj osnovi dolazi do zaključka da se u tlocrtima pojedinih ranokršćanskih grobnih građevina (obrazac istraživanja predstavljaju sedmoroapsidna memorija u Sopijanama i petoroapsidna u Akvinku) mogu iščitati elementi neoplatonističko-kršćanske numerologije i drugih simboličkih sadržaja. Temeljna spoznaja ovog intrigantnog priloga mogućnost je razlikovanja kasnoantičkih građevina koje oblikom i odnosom veličina odražavaju neoplatonističko-kršćansku simboliku od onih koje su lišene takvih pokazatelja.

Lynda Mulvin, *Late Roman Villas in the Danube Balkan Region and the Evidence for the Development of Early Christian and Byzantine Architecture* (31-36, 6 slika, 3 dijagramske tablice). Razmatranje se temelji na proučavanju tipologije 64 kasnoantičke vile na naznačenom prostoru, na uočavanju tragova kršćanskih sadržaja u pojedinim tim sklopovima, te na usporedbi s tipologijom tamošnjih ranokršćanskih crkava. Na temelju uočavanja apsidnih i troapsidnih prostora u vilama autorica zaključuje da je, s obzirom na čestu pojavu tih elemenata u kršćanskim crkvama, kasnoantička vila na podunavsko-balkanskim prostorima izravno utjecala na oblikovanje tipologije ranokršćanskih građevina.

Andrea Horváth, *Untersuchungen im Kreis von altchristlichen Grabinschriften in Pannonien* (37-41). Ovome prilogu poklonit ću nešto više prostora, jer se odnosi i na južnopanonsku, odnosno hrvatsku građu. Autorica razmatra osobine ranokršćanskih grobnih natpisa iz Panonije, naglašavajući pritom necjelovitost podataka i nezaokruženost toga korpusa, te neobjavljenost i nedostupnost osobito južnopanonske građe. Treba, međutim, napomenuti da usprkos naznačenim objektivnim poteškoćama nije obuhvaćena ni sva dostupna, odnosno objavljena građa iz Hrvatske. Spomenici se analiziraju s obzirom na sljedeće elemente: 1. mogućnost određenja (mjesto nalaza, likovna i jezična kršćanska simbolika); 2. rasprostranjenost (veća u južnoj Panoniji, najslabija uz limes); 3. društveni položaj postavljača spomenika (razmjerno visok, ali ne kao odraz stvarnoga sastava kršćanskih zajednica nego činjenice da su kameni spomenici bili dostupni samo imućnijima); 4. mogućnost datacije (uglavnom neizravna, pa stoga i manje pouzdana); 5. imensku formulu i podrijetlo imena (uočena je prevlast italskih i afričkih imena nad orijentalnima); 6. obiteljske odnose (spomenike najčešće podižu članovi obitelji, a prosječna dob umrlih je 40 godina, premda je velika i smrtnost djece); 7. kakvoću klesanja (mramorni spomenici su u cjelini vrsniji, ali svi natpisi pokazuju jezične i grafijske nepravilnosti; najkvaliteniji natpisi potječu iz Sirmija i Savarije). Osim necjelovitosti uzorka, najveća manjkavost ovoga priloga svakako je nedostatak kataloga natpisa na temelju kojih je autorica došla do iznesenih procjena i zaključaka. Ostaje nam "zadovoljiti se" podatkom da su uključena 84 spomenika sa 14 panonskih nalazišta. Činjenica pak što čak ni nalazišta nisu nabrojena, ne može zadovoljiti kriterij ozbiljnog stručnog priloga.

Eszter Szőnyi, *Altchristliche Funde im Xántus János Museum, Győr* (43-50, 7 slika). Autorica razmatra četiri ranokršćanska predmeta, dotad neobjavljena ili objavljena površno: 1. keramičku uljanicu obilježenu kristogramom na gornjoj plohi i siglom PE na vanjskoj strani dna; 2. lukovičastu fibulu s motivom kristograma i apokaliptičkih slova na odsječku noge; 3. ulomak oltarne ploče s okruglim udubljenjima uokolo ruba; 4. antropomorfnu pocakljeni keramički vrč s natpisom *IENVARIE PIEZESSES*. Nabrojani se nalazi razmatraju s obzirom na tipologiju, simboliku i religijsku namjenu, te se stavljaju u kontekst ranog kršćanstva Panonije. Takav pristup autorica obrazlaže činjenicom da široki pregledi kršćanstva koji obuhvaćaju čitavu Panoniju nisu u mogućnosti detaljno i cjelovito sagledati svaki pojedinačni predmet.

Branka Migotti, *Early Christianity in Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) and Iovia (Ludbreg) in Pannonia Savia* (51-66, 13 slika). Predložena je rekonstrukcija ranoga kršćanstva u Varaždinskim Toplicama i Ludbregu u kontekstu podatka da je južna Panonija znatno bogatija pisanim i epigrafičkim izvorima za to razdoblje negoli sjeverni dio provincije, ali istodobno siromašnija svim drugim vrstama ranokršćanske spomeničke građe. Nasuprot uvriježenom mišljenju o prenamjerni kupališne bazilike u ranokršćansku u Jaškim Akvama u 2. polovici 4. st., autorica predlaže (i obrazlaže) datiranje tamošnje ranokršćanske građevine već u vrijeme konstantinske obnove kupališta početkom 4. st. S druge strane, naglašava dvojbenu tumačenja preinačenih ludbreških termi iz 4. st. kao ranokršćanske crkve, kao i nedokazanost poistovjećivanja rimskoga grada na tome mjestu s ranokršćanskom biskupijom Jovijom, poznatom iz izvora.

Judit Topál, *Early Christian Graves in the Western Cemetery of the Military Town in Aquincum, Pannonia* (67-78, 12 slika). Prilog se sastoji od tri dijela: 1. pregleda grobne topografije Akvinka; 2. razmatranja o općenitim osobinama kršćanskog ukopa i o ranokršćanskoj grobnoj topografiji Panonije; 3. ranokršćanske grobne topografije Akvinka. U trećoj cjelini naglasak je na novim nalazima kršćanskih grobova, od kojih je jedan oslikan freskom, te na popratnim priložima. Osobita pozornost poklonjena je i rekonstrukciji grobnog obreda, kao prilog otkrivanju najranijih kršćanskih pojava, s obzirom na to da je upravo grobno okruženje najprikladnije za takva istraživanja.

Dorottya Gáspár, *Donatio Iustiniani* (79-93, 2 slike). Autorica ostavlja otvorenim pitanje izvornosti dokumenta kojim je car Justinijan benediktinskome redu navodno poklonio i niz imanja u Panoniji, ali u tzv. Justinijanovoj donaciji ipak vidi odraz političko-crkvenih prilika u toj provinciji od sredine 6. st. do početka 7. st. Na toj osnovi ona rekonstruira povijest gradnje, trajanja i vlasništva troapsidne ranokršćanske crkve u *Valcumu* (Keszthely-Fenekpuszta). Zanimljivo je da autorica (poznata i inače po smjelim, ponekad uistinu dvojbеним pretpostavkama) smatra, suprotno općeprihvaćenom mišljenju, da je arijanske i katoličke crkve moguće međusobno razlikovati na temelju oblika prilagođenih različitim liturgijama.

Ulla Steinklauber, *Am Westrand Pannoniens, wo sind die Christen der Steiermark?* (65-91). Djelomičan odgovor na izazovno sročeni naslov priloga (*Na zapadnome rubu Panonije, gdje su kršćani Štajerske?*) autorica daje na samome početku teksta, ustvrdivši da je kasnoantički sloj mnogih nalazišta u ravničarskim predjelima uništen poljoprivrednim radovima i prirodnim trošenjem tla. Međutim, u Štajerskoj ipak postoje istražena kasnoantička nalazišta, a ranokršćanskih nalaza nema, kao ni objašnjenja toj pojavi. Nedoumica je tim veća što je razmatrani prostor okružen dijelovima Norika i Panonije razmjerno bogatima ranokršćanskom građom.

Róber Müller, *Die Bevölkerung von Fenékpuszta in der Frühawarenzeit* (93-101, 3 slike). U središtu rasprave pitanje je etničkog sastava stanovnika Fenékpuszte u ranoavarskom razdoblju, oslonjeno pretežito na analizu grobnih priloga nekolicine groblja u okolici naselja. I prethodne rasprave o tom pitanju polazile su od pretpostavke da je stanovništvo tzv. Keszthely-kulture bilo raznorodno i sastavljeno od kasnoantičkih starosjedilaca i doseljenika, ali se njihovi stavovi razlikuju u pojedinostima. Prema mišljenju R. Müllera, germanski je element u toj etničkoj mješavini bio snažniji nego što se inače smatra, a većinu stanovništva nisu činili avarski podanici, već su to bili njihovi saveznici na rubu avarskog područja. Nakon propasti vladajućeg sloja nakon godine 626., presudnu ulogu u organizaciji života na tome prostoru preuzela je crkva.

Péter Straub, *Eine frühawarenzeitliche Taubenfibel mit christlichem Symbol von Keszthely-Fenékpuszta* (103-111, 1 slika). U središtu rasprave brončana je fibula u obliku golubice, pronađena tijekom novih iskopavanja ranoavarskog groblja Keszthely-Fenékpuszte. Slični ranije pronađeni nalazi iz nepoznatog konteksta u pravilu su se tumačili kao predmeti rimske civilizacije očuvani u avarskom okruženju. Neki od njih to su sigurno i bili, ali kontekst ovdje predstavljenog nalaza potvrđuje da je u pitanju avarski predmet – utilitarni i ukrasni dio odjeće. Njegova kršćanska simbolika, pretpostavljena već i na temelju oblika, ovdje je potvrđena urezanim znakom križa na repu ptice. Time je dodatno obogaćena ionako pozamašna zaliha avarske kršćanske građe, uz koju se povezuje često raspravljano pitanje o etničkom sastavu stanovništva *Valcuma* u 6. i 7. st.

Falko Daim, *Pilgermulette und Frauenschmuck? Zu den Scheibenfibeln der frühen Keszthely-Kultur* (113-132, 13 slike). Izložen je pregled tipologije i kronologije, te stanje istraženosti i perspektive proučavanja pločastih fibula – jedne od najistaknutijih skupina materijalne kulture ranoavarskog horizonta Keszthely-kulture. Ta građa odražava veliku pokretljivost ranosrednjoeuropskih naroda i njihove dodire s mediteransko-bizantskom civilizacijom u 6. i 7. st., a usto i svjedoči o jasnoj prisutnosti kršćanskih elemenata u ranoavarskom okruženju. Upitno sročeni naslov odnosi se na podatak da su na nekim primjercima pločastih fibula ustanovljeni tragovi pčelinjeg voska, stvari poznatih amuletih svojstava, što potiče na razmišljanje o mogućnosti da su ti predmeti bili uspomene s hodošašća.

Birgit Bühler, *Technologische Untersuchungen an awarenzeitlichen Scheibenfibeln aus Keszthely (Ungarn)* (133-144, 22 slike). Ovaj se prilog zasniva na postavci da tehnološke analize metala omogućuju stvaranje pouzdanih mjerila za povijesno-kulturološko vrednovanje arheološke građe. Podvrgavajući takvoj obradi pločaste fibule Keszthely-kulture, autorica uzima u obzir konstrukciju, način izrade figuralnih i linearnih ukrasa, te obrubnih motiva bisera, a s obzirom na uporabljeni alat i metodu obrade, primjerice zavarijanje i nadomještanje materijala prigodom popravaka. Autorica se sama ne upušta u povijesno-kulturološka tumačenja, ali ovdje predloženi rezultati njezina proučavanja ostavljaju dojam uporabljivosti u tome smislu.

Franz Glaser, *Die Bildmotive der Scheibenfibeln aus Keszthely* (145-152, 12 slika). Prvi dio ovog originalno zamišljenog priloga sadrži svjedočanstva o tome da je otmjeniji sloj kršćana bio sklon povezivati svoju vjersku pripadnost i društveni položaj s raskošnom odjećom i nakitom obilježenima kršćanskim prizorima i simbolima. U drugome se dijelu četiri prizora na avarskodobnim pločastim fibulama iz Keszthelya (Heraklo i Omfale, ljudsko poprsje na križu između dvaju anđela, orao i muško poprsje, te svetac na konju s kopljem u ruci) analiziraju u svjetlu antičko-ranokršćanskih sinkretiziranih predodžbi.

Margit Nagy, *Synkretistische Elemente in der frühawarenzeitlichen Ornamentik. Zur Frage der awarenzeitlichen Variante des Motivs "Maske bzw. Menschengesicht zwischen zwei Tieren"* (152-178, 1 karta i 15 slika). Predmet ove rasprave jedan je od najučestalijih (sinkretističkih) motiva umjetnosti kulturnog kruga seobe naroda – ljudsko lice u obliku maske između dviju životinja. Općeprihvaćeno je stajalište da, usprkos tome što predložak opisanome motivu postoji u germanskoj ornamentici kasnoantičkog razdoblja, on nije germanski po svojoj cjelokupnoj naravi. Ikonografske i religijsko-mitološke korijene toga prizora treba tražiti na antičkome istoku. Na toj osnovi autorica razmatra raznorodne (antičko-kršćanske, germanske i avarske) elemente navedenog prizora, zaključujući da je sinkretistički duh njegovo temeljno obilježje.

Tivadar Vida, *Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarzeit* (179-209, 14 tablica crteža i fotografija). U središtu razmatranja elementi su duhovne kulture avarskog razdoblja viđeni u svjetlu amuletih predmeta na kojima se isprepliću svjedočanstva poganskog i kršćanskog svjetonazora. Autor se oslanja na širok izbor različitih izvora: povijesnih, etnografskih, ali prije svega arheoloških, jer su ovi posljednji, zahvaljujući naprednim metodama istraživanja, u stanju proniknuti u ranije nedostupne sadržaje povezane s navedenom temom. Rezultat te promišljene i arheološki izvrsno dokumentirane rasprave tipološka je i kulturno-povijesna analiza sadržaja i podrijetla (Rimsko Carstvo, euroazijska stepa, kasnoantički Mediteran, germansko-merovinški krug) amuletih predmeta (životinjski zubi, olovni, koštani i kameni privjesci različitih oblika, perle, školjke, kutijice za relikvije, minijturni predmeti i slično)

avarskog razdoblja u Karpatskoj kotlini. Pritom se religijski sinkretizam (pogansko-kršćanski i rimsko-barbarski) iskazuje kao osnovna odlika razmatrane građe.

Péter Tomka, *Christ oder Heide? Das Grab 317 von Táp-Borba* (211-228, 8 slika). Na temelju analize priloga jednog od najraskošnije opremljenih ukopa avarskog groblja Táp-Borba u blizini Győra, autor nastoji ustanoviti je li u tome grobu bila ukopana poganka ili kršćanka. Među obilatim poputbinom koja se pretežno sastojala od nakita i opreme odjeće, zatečen je i privjesak u obliku križa od pozlaćenog srebrnog lima s okruglim umetcima od plave staklene paste. U danome kontekstu autor, međutim, taj križ tumači kao isključivo apotropejski predmet lišen religijskog značenja. Premda svoje stajalište podupire prihvatljivom argumentacijom, pitanje o religijskoj opredjeljenosti pokojnice u grobu 317 ipak ostavlja otvorenim.

Gábor Kiss, *Die frühmittelalterlichen christlichen Gürtelschnallen und die spätawarische Metallkunst* (229-245, 12 tablica crteža). U prilogu koji se sastoji od jedne stranice teksta i velikog broja ilustracija autor uspoređuje kršćanske motive na pojasi kopčama Germana u 6. i 7. st. s kasnoavarskim metalnim izradevinama 7. i 8. st. Uočene sličnosti, prema mišljenju autora, nisu uvjetovane međusobnim dodirima, nego zajedničkim kasnoantičko-bizantskim izvorima.

Béla Miklós Szöke, *Christliche Denkmäler in Pannonien aus der Karolingenzeit* (247-266, 8 slika). Horizont karolinške vlasti početkom 9. st. u Panoniji, obilježen kristijanizacijom i etničko-kulturnom šarolikošću, arheološki je razmjerno slabo proučen. U ovome prilogu autor daje svoj prinos popunjavanju te praznine analizom poznatog, ali prema njemu nedovoljno vrednovanog nalaza – pozlaćenog Kundpaldovog kaleža iz 760.-780., pronađenog kod Petőhaze 1879., te razmatranjem kršćanskog graditeljstva 1. polovice 9. st. u okolici Mosaburga (Zallvár u Donjoj Panoniji).

Heinz Dopsch, *Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom. Zur Missionierung Pannoniens im 9. Jahrhundert* (267-294, 2 slike). O temi ovoga priloga – misionarskom djelovanju braće Ćirila i Metoda među Slavenima – koja u povijesnom i arheološkom smislu obiluje prazninama i nedoumicama, autor raspravlja na podlozi sljedećih sadržaja: 1. biskupskog i svećeničkog ustrojstva zalcburške misije u Panoniji; 2. naravi Privinina panonskog upravnog područja: bavarska, odnosno franačka grofovija ili bavarska vazalna kneževina; 3. uloge kneza Kocila kao zaštitnika slavenskih učitelja Konstantina i Metoda; 4. odnosa političkih snaga u Panoniji i kraja slavenske misije.

Endre Tóth, *Kann man aus Scarbantia Bassiana machen?* (prilog je napisan na mađarskom jeziku, 295-299, a ovdje je naveden sažetak na njemačkome, 299-300). Ovaj se tekst izdvaja iz cjeline utoliko što ne predstavlja prilog sa spomenutog savjetovanja, ali se tematski u njega uklapa. U pitanju je osvrt na članak D. Gáspár iz 2001. (*Ein südpannonische*

Bischof) u kojemu E. Tóth uvjerljivim argumentima odbacuje uistinu iznenađujuću pretpostavku o tome da se toponim *Scarbantia*, spomenut u pasiji siscijskog mučenika svetoga Kvirina, ne odnosi na istoimeni grad u Mađarskoj, današnji Sopron, nego na *Bassiana(e)* u Donjoj Panoniji.

Branka Migotti

* * * * *

HISTRIA ANTIQUA. Časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju, sv. 10, god. 2003., Pula, 2003.

Međunarodni istraživački centar za arheologiju nedavno je objavio 10. jubilarni broj *Histriae Antiquae*, časopisa koji već deset godina u pismenom obliku donosi priopćenja izložena na međunarodnim arheološkim savjetovanjima koje svake godine u Puli organiziraju Sveučilište u Zagrebu – Međunarodno središte hrvatskih sveučilišta u Istri i Međunarodni istraživački centar za arheologiju – Medulin. Te ustanove, naime, u Puli upriličuju godišnje međunarodne arheološke skupove poznate po tome što su svaki put obilježeni drugačijom temom o kojoj zatim referiraju okupljeni znanstvenici iz Europe.

Tema savjetovanja organiziranog godine 2001. bila je *Voda kao izvor života*, s namjerom da se pokaže kako je voda, kao neosporan uvjet za nastanak i razvoj života, utjecala na filozofiju i religiju, graditeljstvo i ekonomiju, odnosno na ljudsku svakodnevicu od pretpovijesti do konca antike. Izlazak ovoga broja *Histriae Antiquae* zgodno se poklopio s nezapamćenom sušom koja je iste godine pogodila Europu, što je časopisu dalo izvjesnu dozu aktualnosti s obzirom na pružanje odgovora na pitanje kako su daleko nerazvijenija društva koja su nam prethodila na ovome prostoru rješavala problem opskrbe vodom za piće i navodnjavanje. Iako nas voda kao prirodno bogatstvo određuje kao živa bića, ona je arheološki često teško uhvatljiva i ne može se točno ustanoviti na koje je sve načine utjecala na ljudsku svakodnevicu, duhovni život ili politiku. Ovaj je broj časopisa, zahvaljujući različitom pristupu sudionikâ zadanoj temi, ponudio raznolike poglede na vodu, prirodni resurs bez kojeg život i civilizacija nisu mogući. Stručnjaci okupljeni oko spomenute teme djeluju u različitim granama arheologije i dolaze iz različitih geografskih okruženja. Deseti broj časopisa *Histria Antiqua* sadržava 303 stranice, odnosno 26 izvornih znanstvenih članaka na kojima je radio 21 znanstvenik iz Hrvatske, četvero iz Italije i po jedan iz Francuske, Makedonije, te Bosne i Hercegovine.

Časopis počinje s uvodnom riječi glavne urednice **Vesne Giradi Jurkić**, nakon čega slijedi njezin prilog *Izvori i vodoopskrba antičke Pule* (11-21). U njemu je prikazano hidrokomunalno uređenje rimske Pole koje se temeljilo na kaptiranim izvorima u gradu, komunalnim cisternama i akveduktu. Arheološki nalazi svjedoče o odličnoj razrađenosti hidroinfrastrukture koja je žiteljima Pole omogućavala visok standard života.